

19. Дрозд В. Бог, люди і Я. Щоденники різних років із коментарями // *Київ*. – 2003. – №5. – С. 70-99.
20. Дуб К. Автобіографічний синерген // *Слово і Час*. – 2001. – №4. – С. 15-23.
21. Екзистенціалізм // *Антологія світової літературно-критичної думки ХХ століття* / За ред. Марії Зубрицької. – 2 вид., доп. – Львів, 2001. – С. 793.
22. Жаленко І. Homo Feriens // *Сучасність*. – 1997. – №10. – С. 16-71.
23. Жулинський М. “Яким корінням живе дерево?” // *Наближення: Літературні діалоги*. – К., 1986. – С. 122-170.
24. Жулинський М. Жорстока мудрість життя ... // *Дрозд В. Листя землі: Нові книги роману* / Післям. М.Г. Жулинського. – К., 2003. – С. 497-513.
25. Коваль В. Зоря і катастрофа Володимира Дрозда // *Серце моє в колючому дроті: Есе. Спогади. Документи*. – К., 2005. – С. 616-631.
26. Кульчицький О. Риси характерології українського народу // *Енциклопедія українознавства: Загальна частина: перевидання в Україні: У 3 т.* – К., 1995. – Т. 2. – С. 708-718.
27. Лотман Ю. Біографія – живое лицо // *Новый мир*. – 1985. – №2. – С. 228-236.
28. Маланюк Є. Чупринка і проблема біографії // *Книга спостережень: Статті про літературу*. – К., 1997. – С. 227-231.
29. Медарич М. Автобіографія / автобіографізм // *Автоінтерпретація: Сб. статей* / Под. ред. А.Б.Муратова, А.А.Іезуитової. – СПб., 1998. – С. 5-32.
30. Наливайко Д. Трагічний гуманізм А.Камю // *Камю А. Сторонній: Повесть. Чума: Роман. Падіння: Повесть*. – К., 1990. – С. 5-28.
31. Павлишин М. Канон та іконостас // *Канон та іконостас*. – К., 1997. – С. 184-198.
32. Романова Г. Автобіографія // *Літературна енциклопедія термінів і понять* / Под. ред. А.Н.Николюкіна. Інститут научної інформації по общественным наукам. РАН. – М., 2001. – С. 15-18.
33. Сивокінь Г. Біографізм у методі сучасного літературознавства // *Сучасність*. – 1994. – №1. – С. 137-141.
34. Скоропанова І. Автобіографіческое начало в творчестве Б.А.Ахмадулиной // *Literatura i komunikacija: Od listu do powieści autobiograficznej*. – Lublin, 1998. – С. 309-316.
35. Смілянська В. Біографічна Шевченкіана (1861-1981): Монографія. – К., 1984. – 224 с.

С

Сава Голованівський

СЛОВО ПРО ТОВАРИША

До сторіччя від дня народження Леоніда Первوماйського публікується виступ Сави Голованівського на вечорі, присвяченому 80-літтю письменника (1988). Літературний побратим Первوماйського розмірковує про його долю і доробок у світлі “перебудови”, що почалася, та пов’язаних із нею сподівань. Ключові слова: український поет, біографія, література, патріотизм.

Sava Holovanivsky. Address on a friend

This address was delivered at the commemorative meeting of Leonid Pervomaysky's 80th anniversary (1988). Sava Holovanivsky, a close friend of the writer, reflects upon his colleague's destiny and literary heritage in the light of the beginning Perestrojka and all the hopes pinned on it.

Key words: Ukrainian poet, biography, literature, patriotism.

У цьому травні минає 100 років від дня народження Леоніда Первوماйського (1908-1973). Така “кругла” дата передбачає пильнішу увагу до письменника, його спадщини, того комплексу, що звично означають як “життєвий і творчий шлях”. Зберігся машинописний авторизований текст двадцятирічної давнини, гідний публікації на відзначення цього ювілею. Це виступ письменника Сави Голованівського (1910-1989) на вечорі, присвяченому 80-річчю від дня народження Л.Первوماйського, який відбувся в самісінський день його народження, 17 травня 1988 року, у київському Будинку

кіно. Чільну доповідь тоді виголосив Л.Новиченко – на основі своєї передмови до посмертного семитомника Первомайського, виданого в 1985-1986 рр. У схвильованому слові С.Голованівського – літературного побратима, фронтового товариша ювіляра (обоє були воєнкорами центральних і фронтових газет, обоє зазнали поранень на війні, багато писали про цей досвід і по війні) відчутно закарбований той момент, коли його було виголошено: доба “перебудови” та “гласності” з усім тогочасним емоційним піднесенням і надіями. Нарешті з’явилася можливість назвати речі своїми іменами, хай навіть, як у цьому випадку, це надто ятрить старі рани й завдає болю. Та все ж доміганта, як видається, – це відчуття неминучого торжества правди. Але й гіркота, що чекати цього доводиться іноді надто довго, що не кожному щастить дочекатись... Залишається додати, що Голованівський молодший від Первомайського на два роки і – один день: він також народився у травні, 16 числа. Публікатор прагне вшанувати обох письменників і тим оскаржити той часом надмірний нігілізм стосовно літератури радянської доби, котрий нічим не кращий і не продуктивніший за надмірні ж таки зусилля реанімувати доробок деяких корифеїв тієї доби. Насправді все складніше й цікавіше, але потребує уважного й по змозі незаангажованого осмислення.

Три вірші, визначальні для свого поетичного світогляду, створив Леонід Первомайський у середині життєвого шляху – “Смерть Камоенса”, “Земля” та “Слово”. Це три твори, кожен з яких, на мій погляд, яскраво втілює авторове розуміння сенсу поетичної творчості, а всі разом є показником естетичного, ідейного та інтелектуального рівня, якого сягнув поет і який став еталоном для всього подальшого шляху Первомайського – шляху, позначеного такими видатними творами, як збірка “Древо пізнання”, роман “Дикий мед”, великий цикл оповідань і новел та “Балади народів світу” і Франсуа Війон у його перекладах.

“Смерть Камоенса” поет написав п’ятдесят років тому. Цей прекрасний твір, в основу якого покладено відомий епізод із життя великого португальського поета, став наслідком заглиблених роздумів про місію поета взагалі, а отже, і про своє власне покликання як співця свого народу. Вірш “Смерть Камоенса” став поетичним осягненням і образним висновком з роздумів на цю тему, кардинальну для письменника. І ось як звучить цей висновок:

В потоках заздрості, презирства і злоби
знеможений зрадливістю людською,
я від ударів злих невірної судьби
звик одбиватись одною рукою.

А в другій високо над морем забуття,
в якому потопає все хвилиanne,
пісні, дорожчі за моє життя,
тримав і рятував я від загину.

Вірш “Земля” написаний у найтяжчі дні, що їх переживала Україна, коли радянські армії залишали її й жоден солдат не міг сказати, чи сподівається він будь-коли повернутися додому живий. Про цей вірш нема потреби говорити детальніше: твір, без якого неповною виглядає шкільна читанка чи підручник. Я не знаю більш проникливого вірша про рідну землю та синівську до неї любов, написаного в ті трагічні дні.

Третій вірш – “Слово” – це гімн українській мові, твір, в якому поет проголошує не тільки своє захоплення її багатством та милозвучністю, а й демонструє це величезне багатство й блискуче вміння користуватися ним як невичерпним джерелом мудрості та поетичності.

Коли б Леонід Первомайський написав тільки ці три вірші, ми мали б чудовий портрет і викінчений образ патріота, сина української землі, поета, який усотав, як у нас кажуть, з материним молоком любов до своєї батьківщини – до її природної краси, до її співучої мови, до її трудящих людей. Не дивно, отже, чому така людина, не будучи військовозобов’язаною, відмовилася в годину всенародного лиха від своєї паперової броні. Він міг законно перебувати хоч і в голодному, але безпечному тилу, проте вибрав фронт, щоб зі зброєю в руках боротися за свою рідну землю.

Усе це не нові факти з біографії Леоніда Первомайського, і якщо я нагадую про них у день його вісімдесятиліття, то лише для того, щоб дати змогу повніше уявити всю міру гіркоти і глибину образи, яку мусив відчути поет, коли його раптом звинуватили в непатріотичності, тобто в нелюбові до своєї батьківщини, — дати змогу усвідомити масштаб злочинної несправедливості й силу гнівного протесту проти неї, який змусив поета накласти на себе руки¹. Цей епізод повністю замовчано і молодше покоління, мабуть, і не знає, що тільки щасливий випадок і героїзм лікарів, які чотири доби боролися за його життя, врятували Первомайського.

У перші післявоєнні роки українських поетів багато в чому звинувачували. Одним ставили на карб перебільшену любов до рідної землі, іншим — брак такої любові, а декому, хоч як це дивно, і перше, і друге водночас. Я не маю наміру зважувати, кому було прикріше й важче зносити приділене йому обвинувачення. І все-таки, якщо обвинувачують у перебільшеній любові до батьківщини, то втіхою людині стає сама вдячна за любов рідна земля, а коли звинувачують у зневазі до неї, то апелювати нема до кого — ти відламаний клапоть, ти нічиє дитя. А йшлося ж про поета, який не лише декларував, а й усім своїм життям і солдатським досвідом довів протилежне!

Мені можуть сказати — нащо старе згадувати? Адже після того, як Первомайського не стало, видано і збірку спогадів про нього², і твори — та не сяк-так видано, а в семи томах³. Видано, це правда. Ми взагалі часом вважаємо, що, віддавши належне мертвим, звільняємося від відповідальності за болі та рани, яких завдали їм, коли вони були живі. Це стосується не лише Первомайського, а й, скажімо, Григора Тютюнника, якого нині так щедро славлять і ті, хто його нещадно цькував і призвів до такого ж фатального рішення. На своє виправдання дехто може навіть сказати, що і кати були продуктом свого часу, тобто жертвами його немилосердних законів. І якоюсь мірою це теж буде правда, хоч наслідки для мучителів і для тих, кого вони мучили, як відомо, було уготовано протилежні. Адже і біблійний Варава мав бути розп'ятий так само, як Ісус, але скінчилося це для них неоднаково. Та й чи вдовольнить когось таке виправдання, а найперше чи вдовольнить це пам'ять про Первомайського, який написав в одному зі своїх останніх віршів:

Чи на те порятувала, мати, щоб в кінці шляху — в хвилину страти
сина ти від Іродових псів, я між двох розбійників висів!⁴

І не треба лякатися різкості цієї аналогії та прямоти поетових формулювань: Первомайський написав ці рядки давно, отже, вірив, що настане час, коли можна буде несправедливість назвати несправедливістю, розбій — розбоєм, а значить і тих, що чинили його, назвати розбійниками. Сьогодні цей час настав.

Проте я не вимагаю поіменного перерахування мучителів. Це був би надто довгий список. До того ж його було б не надто приємно читати: адже плями на мундирах не для споглядань. Крім того, зло, як відомо, має здатність лише до тимчасової мімікрії — настає час, і воно саме собою спливає на поверхню для всезагального осуду. І це особливо неминуче для літератури — існує листування, є щоденники, існує, нарешті, поточна преса, яка хоч і дуже старанно перебріхувала факти в намаганні видати чорне за біле і навпаки, але все-таки колись наштовхне на роздуми допитливу молодь.

¹ Ідеться про сумнозвісну кампанію боротьби з “безродними космополітами”, що розгорнулася в кінці 1940-х років як начебто пом'якшений варіант довоєнних репресій. Проте публічне шельмування у пресі також супроводжувалося відлученням від літератури, страхом арешту або й самим арештом.

² *Про Леоніда Первомайського*: Спогади, статті, листи, нариси. — К., 1978.

³ Посмертний семитомник: *Первомайський Л.* Твори: У 7 т. — К., 1985-1986. Цьому виданню передувало прижиттєве зібрання творів: *Первомайський Л.* Твори: У 7 т. — К., 1968-1970.

⁴ Цитується поезія Л.Первомайського “Знятіє з хреста”. Уперше опублікована Л.Череватенком у журналі “Дніпро” (1995. — №1).

А поки що... Нещодавно я зважився нагадати через “Літ. Україну” про той час – саме стосовно Первомайського. Редакція півроку жувала мою спробу. Нарешті я одержав відповідь, яку варто було б процитувати на вечорі гумору. Скажу лише, що більш кумедний і більш промовистий акт спротиву гласності в наші дні навряд чи знайдеться...

Тим часом це не єдина несправедливість щодо Первомайського. Як, наприклад, розуміти те, що в жодній програмі для шкіл, у жодному шкільному підручнику його творчість не фігурує? Чому досі не видано творів Первомайського в “Шкільній бібліотеці”? А чи не є так само кричущою несправедливістю насамперед до шанувальників поета те, що досі не видано жодної літературознавчої праці чи монографії про його творчість? І чи не дивно так само, що досі в нас нікого не зацікавила величезна й надзвичайна за своїм змістом епістолярна спадщина, з якої були оприлюднені тільки другорядні уривочки⁵?

Нещодавно я прочитав у одній з доповідей на пленумі правління СРПУ про те, що наші письменники, мовляв, не були дволикими і не писали “для шухляди”, як Дудінцев чи Рибаків. Не кажучи про те, що промовець виявив повну непоінформованість про названих російських письменників та їхні знамениті твори, він навіть не помітив, як образив українських письменників, фактично звинувативши їх у невмінні самостійно мислити і в тотальній схильності догоджати вболівальникам культу Сталіна.

Насправді це не так. Не казатиму вже про “Собор” Гончара, нагадаю лише про зверстані й розсіпані у друкарні книжки Ліни Костенко, про сатиричні твори та п’єсу Первомайського “Учитель історії або солдат на одній нозі”⁶, тільки тепер схвалену до друку одним із українських журналів. За своїм дотепним комізмом та глибиною змісту це винятковий твір для нашої драматургії. Тим часом він пролежав чотири роки в редакції “Вітчизни”, і коли мені набридло чекати рішення спочатку одного редактора, а потім другого, і я попросив повернути рукопис, який мені доручив Первомайський особисто, редакція його повернула з готовністю і начебто навіть із полегкістю. А цей твір міг би значно прикрасити не надто яскраве тло, на якому рідко з’являється щось по-справжньому видатне.

Я згадую про нетактовну доповідь на пленумі СРПУ і про байдужість “Вітчизни”, щоб наголосити на тому, що Первомайський не лише радував нас своїми творами протягом півстоліття, а й створив чимало і для майбутнього – тому що тверезо оцінював дійсність і дивився далеко вперед. Я певен, що коли, кінець-кінцем, читачі ознайомляться і з його ще не друківаними сатиричними творами та п’єсою, а також із повними текстами його багатющої епістолярної спадщини, де кожен лист – це викінчений твір на моральну, філософську або історичну тему, – тоді ми зможемо скласти собі справжнє уявлення про цього великого письменника.

Київ
14.5.1988 р.

Підготовка та коментарі Елеонори Соловей

⁵ Листи до О.Борщаговського друкувалися в журналі “Вопросы литературы”, 1980, №9; листування з М.Чуковським – у журналі “Литературное обозрение”, 1981, №7; листування з О.Дейчем – у журналі “Всесвіт”, 1983, №2.

⁶ Череватенко Л. “І ми не можемо дочитати свого життя до кінця...” (Л.Первомайський і його п’єса “Вчитель історії або одноногий солдат” // *Дніпро*. – 1995. – №1. – С. 86-96.